

Владимир ЈОВАНОВИЋ*
Историјски институт
Београд

НАСТАНАК БЕОГРАДСКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА**

Анстракт: Београдски казнени завод, основан 1868. на простору Београдске тврђаве, деценијама је представљао централну институцију за издржавање казне робије у Србији. Робијаши затворени на том простору, били су подвргнути систему заједничког затвора који је установљен у казаматима саме тврђаве. Током наредних година било је покренуто неколико покушаја реформе, као и увођења новог система ћелијског затвора, који би заменио већ застарели систем заједничког затвора, какав је постојао у претходном периоду. Међутим, услед знатних трошкова које би такав подухват захтевао, као и неслагања око начина спровођења саме казнене политике, та идеја упорно је одлагана све до почетка Првог светског рата. Тако су, уместо у новом казненом заводу, српски робијаши и даље остали утамничени у казаматима древне Београдске тврђаве.

Кључне речи: робија, Казнени законик, Топчидер, Београдска тврђава, ћелијски систем, реформа, казамати.

Београдски казнени завод, основан 1868. године, представљао је централну институцију за издржавање казне робије у Србији.¹ Деценијама,

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ Београдски казнени завод као назив главне затворске институције у Србији, јавља се тек фебруара 1869, у документу под називом „Правила по којима се има управљати у болници казнителног завода у Београду”. Између 1868. и 1871, робијашка колонија у Београду била је позната и под другим називима – *Апсански завод у београдском граду; Београдско апсанско заведење; Казнителни*

била је то најмногољуднија робијашка колонија на територији читаве српске државе. Мање је познато, међутим, да та затворска установа није настала као плод неке дугорочне казнене стратегије. Напротив, она је била производ грозничавих одлука, донетих убрзо након погибије кнеза Михаила 1868. године. Затечени тим неочекиваним развојем догађаја, српски званичници били су суочени и са мноштвом питања, повезаних са спровођењем саме казнене политике. Реч је о функционисању система робијашница као теми, која је годинама била запостављана и одлагана за неки повољнији тренутак. Тек по убиству кнеза Михаила, спровођење реформе казних завода покренуто је са мртве тачке.

Угледајући се на већину европских монархија, Србија је 1860. коначно уобличио сопствени казнени систем и увела целовит Казнени законик. Настао под утицајем савременог европског права, казнени систем у Кнежевини раскинуо је са одређеним изразито бруталним облицима кажњавања.² Са друге стране, телесна казна штапом или камцијом, остала је у масовној примени све до 1873. године.³ Још једна битна одлика српског казног система била је примена казне дужевременог лишавања слободе, позната као робија. Био је то нарочит вид утамничења, спровођен уз обавезан принудни рад и у оковима. Присутна још током тридесетих година 19. века, казна робије постала је нарочито актуелна убрзо по доношењу новог Устава из 1838. Та казна махом је била досуђивана за убиство, паљевину, хајдучију, разбојништво или опасну крађу.⁴

Једна од неизбежних последица све чешћег ослањања на казну робије, био је сталан пораст броја кажњеника. Постепено, њихов број постао је превелик за капацитете Управе вароши Београда, као главне

београдски завод. Архив Србије, Министарство правде, збирка расписа, I–133; *Казнени законик и казнени поступак судски*, Београд 1880, 577; *Календар са шематизмом Књажества Србије за просту 1871. годину*, Београд 1871, 29.

² Једна од најсуровијих казни која је била у примени током прве половине 19. века, била је и *мртва шиба*. Она се састојала у трчању кроз шпалир од триста момака, наоружаних штаповима, 12 пута на једну и 12 пута на другу страну. Та казна, по правилу је завршавала спором и мучном смрћу окривљеног, одакле потиче и њен назив. Детаљније о томе, З. Мирковић, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860*, Београд 2013.

³ М. Грубач, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004, 149–158.

⁴ Према *Војном законнику* из 1839. и *Уредби о окружним судовима* из 1840. године, казна робије имала је врло широк временски распон. Обично је могла трајати од три месеца до неколико година, али је у одређеним случајевима могла бити и доживотна. З. Мирковић, *Казна лишења слободе у Србији 1804–1860. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2013) 159.

локације за смештај робијаша.⁵ Другим речима, политика простог нагомилавања кажњеника у постојеће апсане није било одрживо решење.⁶ Мањак простора потребног за утамничење робијаша био је тек део проблема. Било је потребно стално размишљати и о начинима њихове употребе на јавним радовима, насипању друмова и разним сличним пословима, како би трошкови њихове свакодневне исхране и чувања били умањени.⁷

Значајан помак на том пољу постигнут је тек крајем 1851, када је основан и нарочит казни завод на простору Топчидера. Радило се о плану масовне употребе робијаша, махом на пољопривредним пословима. Топчидерска робијашка колонија, као и Топчидерска економија основана исте године, биле су две различите установе са јединственим циљем. Њихов симбиотски однос почивао је на споју казнене и привредне политике.⁸ Робијашница је била установа чији је задатак био да прибира и преваспитава кажњенике из читаве Кнежевине, док је Топчидерска економија спроводила своје циљеве употребом робијаша.⁹ Идеја надлежних била је да се приметно увећање криминалитета у Србији, посебно крађа и лоповлука, сузбије доследном применом казне лишења слободе, спровођене над робијашима.¹⁰

У првом тренутку, чинило се да ће тиме истовремено бити решена два важна питања. Сузбијање криминала постигло би се подвргавањем робијаша принудном раду, док би оснивање једног огледног економског добра у Топчидеру знатно умањило трошкове њиховог издржавања, исхране и чувања. Апсански завод у Топчидеру, као и Економија, били су круна дотадашње казнене политике и плод вишегодишњих настојања министра полиције Илије Гарашанина и његових блиских сарадника.¹¹

Заснован на идеји о самоодрживом и економски исплативом развоју, систем у Топчидеру почивао је на добро осмишљеном програму. Био је

⁵ И. Јанковић, *Апсеници суда Окружеја београдског 1837–1841*, Српске студије 6 (2015) 199–205.

⁶ АС, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење, 1846, VI–71.

⁷ А. Николић, *Биографија верно својом руком написана*, Београд 2002, 94–95, 97–98.

⁸ *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, XXX, Београд 1877, 317–328.

⁹ Параграфом 14 Казног законика из 1860. године одређено је да „робија не може бити дужа од двадесет, ни крађа од две године”. Г. Никетић, *Казнени законик и кривични судски поступак*, Београд 1924, 14–15; Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина 1991, 100, 200.

¹⁰ АС, МУД, П, 1850, II–18.

¹¹ А. Николић, *нав. дело*, 95, 97–98, 110.

то начин да се омасовљење криминалитета у Србији сасече упорном применом принудног рада и низом казнено-васпитних мера. Завод у Топчидеру био је установа која је спајала концепт примерне казне и једноставан систем заједничког затвора. Како су српски робијаши махом били земљорадници, њихов принудни рад сводио се на бројне пољопривредне дужности и практиковање свакодневних радних обавеза на плодним њивама и пољима Топчидера.¹²

Читав тај амбициозан програм требало је потом распрострањити широм Кнежевине и тиме створити функционалан модел којим би на лак и исплатив начин била унапређена српска пољопривреда.¹³ Био је то својеврстан експеримент уживо који ће, како се веровало, донети вишеструке користи читавој заједници. Пре свих, заинтересованим земљорадницима широм Србије, жељним знања о економски исплативим начинима обраде земље.¹⁴ Чинило се да је коначно нађен начин да се Кнежевина супротстави злу имовинског криминала, упосливши притом своје кажњенике уз знатну економску корист.

Једини проблем био је у томе што су успеси постигнути у Топчидеру средином 19. века били веома слаби. Уместо да постане самоодржива, Топчидерска економија обилато је помагана државним новцем. Њени трошкови су расли, док су економски успеси изостали. Још значајније, сасвим је подбацила и сама казнена политика. Идеја да ће робијаши у Топчидеру бити морално преобраћени и преваспитани, а потом враћени у друштво као узорни и вредни грађани, била је сувише идеалистична. Био је то најслабији део плана, будући да кажњеници нису показали никакав интерес да одбаце криминалну идеологију.

То је приметио и Илија Гарашанин, који је највише учинио на установљењу Топчидерске економије. По његовом искреном признању, учињеном 1862. године, тражити од казног система да сâм преваспитава кривце, па да их потом враћа друштву као свеце, проста је „залудица”.¹⁵ Гарашанин је признао да се покушај у Топчидеру показао као чиста утопија, која неће донети стварног успеха. Он је, напротив, веровао у политику чврсте руке и сматрао да по повратку са робије у кажњенику

¹² Дугорочни циљеви управе били су много амбициознији. Сем земљорадње, планирано је да се у Топчидеру започне и са програмом оплемењивања разног корисног биља и усева, укрштањем племенитих раса стоке, производњом винове лозе, као и узгојом свилених буба у оближњој дудари. Планирана је и израда сукнених производа у локалној фабрици чоје, подигнутој крај реке Топчидерке.

¹³ АС, МУД, П, 1849 XV–25.

¹⁴ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 93–94.

¹⁵ АС, Фонд Илије Гарашанина, 1246.

треба да остане *жив страх*, како се више никада не би упуштао у чињење злодела.¹⁶

Другим речима, иако је деловало да читав систем функционише, казни механизам био је у основи погрешан. Робија у Топчидеру нити је успевала да преобрати кажњенике, нити их је у довољној мери застрашивала. Она стога није давала довољно повода кажњеницима да се искрено покају и одрекну своје криминалне прошлости. Услед тога, дошло је до увећања броја повратника међу робијашима, као и до све чешћих бекстава.¹⁷ Тако је Завод, у који је претходних година уложено доста новца и труда, представљао потпуни промашај званичне политике.

Неуспех пројекта у Топчидеру годинама је био игнорисан, уз оптимистична очекивања да ће се стање у Заводу касније можда поправити. Међутим, погрешан приступ укупној казненој политици била је много озбиљнија заблуда но што је то управа Завода могла и претпоставити. Масовно окупљање кажњеника на једном месту, њихов колективни смештај и жива међусобна комуникација, постали су део свакодневице. Дисциплински поступак био је површан, чувари слабо плаћени и немарни, док су се робијаше показали склони лењости и нераду. Још је кнез Милош, по повратку у Србију 1859, био непријатно изненађен оним што је затекао у Топчидеру. Он је чак предлагао да се та институција сасвим распусти, што ипак није учињено. Стога су робијаше и даље задржани у Топчидеру, под слабим надзором локалних пандура.¹⁸

Ношен политичком инерцијом, неуспех топчидерског пројекта можда би и дуже времена остао без неких видљивих последица да 1868. није дошло до сасвим неочекиваног обрта. Атентат на кнеза Михаила покренуо је читав низ догађаја, који су указали на хитну потребу преуређења укупне казнене политике. Посебно услед чињенице да су главни учесници у завереничком подухвату и убиству српског кнеза били

¹⁶ Гарашанин није веровао у политику прекомерне блакости према кажњеницима и сматрао је да робијаша треба третирати врло строго и употребити за најтеже радове, или у рудницима, као што је чињено у Румунији, или на разбијању стена и грађењу друмова.

¹⁷ АС, МУД, П, 1851, XV–74, 1851.

¹⁸ Није било могуће једноставно распустити казнену колонију, јер је она била везана за дотадашњу казнену политику. Уколико би робијаше били премештени из Топчидера, требало је у исто време пронаћи неки други простор, погодан за њихов смештај. Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851–1928*, Годишњак града Београда XXVIII (1981) 72–74; С. Владисављевић, *О почецима уређивања Топчидера у излетничку и парк шуму*, Годишњак града Београда XXXVI (1989) 115.

сами кажњеници, који су своје казне служили у Топчидеру. Услед тако неповољног развоја догађаја, нова намесничка власт била је принуђена да реагује брзо и одлучно.

Неке од првих мера спроведених по кнежевој смрти биле су очекиване. Заведено је ванредно стање и формиран преки суд који ће казнити кнежеве убице.¹⁹ Извршен је избор намесника кнежевског достојанства који ће управљати земљом у име малолетног престолонаследника Милана Обреновића. Најзад, обзнањен је сазив ванредне Народне скупштине, која ће спровести важне политичке одлуке тројице намесника. Једно од питања које се убрзо нашло на дневном реду ванредне скупштине било је везано за потребу скоре реформе дотадашњег казног система. Тако се, насупрот свим очекивањима, дуго одлагана казнена реформа хитно нашла на дневном реду.

Питања покренута на ванредној скупштини из 1868. била су решавана у складу са тренутним циљевима новог намесничког режима.²⁰ Глас скупштинских посланика био је представљен као воља читавог народа иза чега су се, наравно, скривали стварни планови самих намесника. Једна од тачака програма који је Народна скупштина поставила пред намесништво, била је „да се кућа за злочинце из Топчидера премести где на сигурно место, одакле не могу утећи”.²¹ Био је то неславан крај казно-економског пројекта у Топчидеру.

Намесничка политика у наредним месецима обележена је знатном дозом острашћености, као и потрагом за онима на које ће бити сваљена кривица за кнежеву погибију.²² Смењивање непожељних и довођење сопствених присталица на положаје једна је од кључних техника везаних за преузимање власти. Званичници чији рад није био по вољи либерала, попут министра полиције Николе Христића, лишени су положаја и послати у превремену пензију.²³ Међутим, они који су сродничким

¹⁹ *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Г. Шкеровић, Београд 1952, 56; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990, 89.

²⁰ Популистичка девиза либерала – „ништа за народ без народа”, примењена је и овом приликом. Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот*, II, прир. М. Јагодић, Београд 2006, 92.

²¹ *Србске новине*, бр. 90 (2. VII 1868).

²² У међувремену, све што је било повезано са личношћу кнеза Михаила, постало је прворазредно политичко питање. Тако је и идеја о подизању споменика покојном кнезу готово на силу одузета из руку одбора за решавање тог питања и прешла у надлежност саме владе. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, прир. П. Крстић, Београд 2011, 28, 272, 277, 280, 292, 315, 342.

²³ Н. Крстић, *нав. дело*, II, 53.

везама и политичким утицајем били блиски режиму, уздигнути су на министарске позиције, попут способног, али партијским махинацијама склоног Радивоја Милојковића, као новог министра полиције.²⁴

Када је реч о приоритетима намесничког режима, било је потребно најпре ублажити врло неповољан утисак, изазван чињеницом да су робијашаи без икаквих сметњи убили кнеза, и то надомак саме престонице. Утолико је и захтев да се робијашаи што пре уклоне са простора Топчидера имао неподељену подршку јавности. Ускоро је био покренут и рад на свеобухватној реформи казних институција у Србији. Сачињен од искусних страначких личности, намеснички режим је реформи казних завода приступио пре свега као политички осетљивом питању. И сам помен робијашке колоније у Топчидеру предат је заборава и у наредном периоду избегаван у највећој могућој мери. Осрамоћена неуспехом сопствених казних установа, власт их је једноставно отуђила.²⁵

Уместо у пасторалној долини Топчидера, где су били окружени шумама и ливадама, робијашаи су од јесени 1868. смештени у Београдску тврђаву, која постаје њихова нова тамница.²⁶ Затворени унутар те древне тврђаве и окружени високим бедемима, робијашаи су били физички одсечени од спољног света. Нема сумње да су, сем безбедносних протокола, и популистички циљеви били узети у обзир том приликом. Боравак у казаматима Горњег града представљао је казну по себи, коју је требало спроводити као политику нове строгости, којој су намесници били склони.

Београдска тврђава, изграђена у складу са фортификацијским начелима 18. века, још увек је сматрана објектом од стратешког војног значаја на самој државној граници. Била је то једна од највећих тврђава средњег Подунавља, капија Београда и Србије. Сама тврђава имала је важност не само као војни објекат већ је служила као складиште муниције и магацин за одлагање одеће и хране. Њено касније коришћење за смештај кажњеника било је сасвим логично, будући да је тврђава располагала бројним чврсто грађеним здањима и помоћним објектима. Посебно је

²⁴ В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012, 112, 117–119.

²⁵ По укидању апсанског завода у Топчидеру 1868. године, тамо је остала само управа *Заведенија економије топчидерске* са мањом групом робијаша, неопходних за обављање нужних пољопривредних радова. Тамо су били задржани и малолетни робијашаи, за које је била организована основна школска настава. *Календар са шематизмом Књажевства Себије*, Београд 1869, 64; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, I, 71, 73, 128–129, 345.

²⁶ Оптужен и осуђен за учешће у атентату, Светозар Ненадовић је, као више-годишњи управник Топчидерског завода, стрељан заједно са неколицином главнооптужених завереника.

интересантан био комплекс грађевина унутар Доњег града, данас тек делом очуван. У време Првог српског устанка те грађевине оспособљене су за пријем посаде и за производњу војне опреме. Београдска тврђава поседовала је погоне који су од 1808. постали центар српске војне индустрије.²⁷

Београдска тврђава често је служила и као затвор за смештај кажњеника. Древна Кула Небојша, уз саму дунавску обалу, била је већ озлоглашена као место за затварање криваца. Према тврђењу Баталаке: „Сви кривци, који су Судом Великим осуђивани на дужевремени затвор, издржавали су овај у кули: 'Небојши' у доњем граду београдском, где су и на рад, при разним цајхаузима, у којима су се војне потребе спремале, употребљавани.”²⁸ Ту су се налазили и објекти у које су смештани кажњеници, принуђени на врло непријатне и физички исцрпљујуће послове, попут ливења топовских ђулади.²⁹ По слому устанка, током 1813. године, тврђава је враћена Турцима и била подређена војним и административним потребама београдског паше.

Осим Куле Небојше, и подрум испод Велике градске џамије, султана Махмуда у Горњем граду, често је коришћен за затварање криваца.³⁰ Тамница испод џамије била је место из којег је било готово немогуће утећи. У њој су сужњи бивали спутавани не само дрвеним кладима, у које су им биле стављане ноге, већ и гвозденим ланцем око врата.³¹ Ту тамницу било је могуће напустити само путем богатог поткупа, или уз помоћ управника саме тврђаве – локалног диздара.³² Крајем 19. века тај простор користиле су и српске власти, за складиштење жита и смештај политичких затвореника.³³

²⁷ Сем тополивнице и алатнице за оправку артиљеријских оруђа, тамо су ливени пушчани куршуми и израђивани папирни фишеци. Ту је радило и више занатлија, који су оправљали артиљеријска оруђа и окивали мунициона кола. Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, Београд 1898, 360.

²⁸ *Исто*, II, 866–867.

²⁹ Карађорђево Деловодни протокол из 1812, у једној од ставки помиње и такозване *ђулеције*, као оковане кажњенике на принудном раду у самој тврђави. М. Недељковић, М. Станковић, *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, Крагујевац–Топола 1988, 152; З. Мирковић, *Казна лишења слободе у Србији 1804–1860. године*, 157.

³⁰ Тај објекат налазио се десно од улаза у Стамбол капију. Ј. Никић, *Џамије у Београду*, Годишњак града Београда V (1958) 184–185.

³¹ В. Карацић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 265.

³² *Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877, 31–33.

³³ Џамија, као и тамница испод ње, срушене су принудним радом самих робијаша, у лето 1884. године. Р. Милошевић, *Тимочка буна 1883. године*, Београд 1923, 161, 216.

Судећи према плану Београдске тврђаве из 1863. године, више градских капија носило је назив *тамничка* и сведочио о њиховој помоћној улози.³⁴ Тек по предаји градова Србима, у пролеће 1867. године, поједини делови Београдске тврђаве губе свој превасходно војни значај. Крупне политичке промене средином 1868. године додатно су измениле улогу појединих фортификацијских објеката унутар саме тврђаве.

Кључна тачка одбране Београдске тврђаве био је сложен систем подземних грађевина уз саму Стамбол капију, као главног улаза у Горњи град. Реч је о низу казамата као масивних, лучно засвођених просторија, зиданих опеком у тврдом малтеру. Планирани као централна тачка артиљеријске одбране у случају фронталног напада, казамати су се касније показали погодни и за утамничење кажњеника.³⁵ Реч је о потпуној инверзији улоге једног истог простора, сходно политичким циљевима самих власти. Од одбрамбених објеката изграђених како би спречили продор непријатеља у тврђаву, казамати су постали тамница, коришћена како би се спречило бекство робијаша на слободу.

Казамати испред Стамбол капије састоје се из 14 просторија, симетричних и постављених паралелно, са леве и десне стране од главне тврђавске капије. Њихова првобитна намена знатно је измењена, током честих реконструкција изведених у 18. веку.³⁶ Каснијим преправкама, топовски отвори остављени су само на мањем броју бочних казамата. Повезани међусобним пролазима, казамати су служили за смештај муниције, барута и људства, у случају дуже опсаде.³⁷ После бројних политичких преокрета, казамати у Београду од 1868. коначно постају централна тачка Београдског казног завода.

Капацитет тог пространог објекта био је знатан. У сваки од казамата могло се сместити приближно 50 до 80 кажњеника, те је укупан

³⁴ Љ. Никић, *Ко је аутор плана Београда из средине XIX века*, Годишњак града Београда VII (1960) 153–154.

³⁵ Казамата за утамничење криваца било је на више локација Београдске тврђаве. Према сведочењу путописца Феликса Каница из 1861. године, за затварање прогнанника из различитих провинција Турског царства коришћени су и казамати крај Видин капије. Ф. Каниц, *Србија: земља и становништво*, I, Београд 1987, 38–39; М. Поповић, *Београдска Видин капија*, Наслеђе 14 (2013) 20, 23.

Сваки од казамата крај Атамбол капије дуг је приближно 20, висок 5, а широк 5 метара и пре је наликовао „на неки подземни лагум, него на стан људски”. М. Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, 69.

³⁶ М. Поповић, *Пројекти Николе Доксата де Мореза за реконструкцију београдских утврђења 1723–1725*, Годишњак града Београда XXX (1983) 41–46.

³⁷ Исти, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 257.

број робијаша варирао између 700 и 1.200. Српске власти максимално су искористиле предности тог простора, а казамати постају највећа робијашница на територији Србије, свега стотину метара удаљена од строгог центра Београда. Готово истовремено, решено је да се убудуће у Топчидер упућује само онолико робијаша колико је било потребно управнику Топчидерске економије, за тамошње пољске радове.³⁸

Казнене реформе из 1868. године одредиле су и улогу многих других помоћних објеката унутар Београдске тврђаве. Од посебног значаја за спровођење нове казнене политике биле су Стамбол капија и просторије испод Сахат куле, које су повезивале Горњи и Доњи град саме тврђаве. Оне су стога и у каснијем периоду представљале простор битан за управу казног завода.³⁹

Сви робијаша који су служили казну у Београдском казном заводу најпре су подвргавани уобичајеним бирократским процедурама. Са извршном судском пресудом и у пратњи стражара, робијаша су најпре предавани управи Завода. Ту је вршен детаљан претрес кажњеника и пописивана је њихова лична имовина, после чега су уписивани у књигу кажњеника. Робијаша би потом бивали обријани, ошишани, окупани, лекарски прегледани, одевени у кажњеничку одећу и најзад оковани. После свих тих рутинских поступака, они су распоређивани у један од казамата у Горњем граду, где им је одређиван и лежај на којем ће убудуће спавати. Тиме је започињао њихов нови живот у Београдском казном заводу.⁴⁰

Претварање Београдске тврђаве у робијашку колонију био је једноставнији део посла који је стајао пред либералским намесништвом. Много деликатнији подухват било је испуњење обећане реформе казних установа, као и покушај њиховог прилагођавања казним заводима какви су већ постојали широм Европе. Другим речима, у наредном периоду тражен је модел затвора који би одговарао могућностима и потребама српске државе. Тај важан задатак био је поверен министру правде Ђорђу Ценићу, као признатом стручњаку за област казног права. Почетком августа 1868. била је формирана и комисија која ће разматрати који би од

³⁸ АС, МП, 1868, I–133.

³⁹ На том месту вршена је примопредаја и манипулација кажњеничким радним јединицама, унутар саме тврђаве. Док су поједине групе робијаша извођене из казамата и преко Стамбол капије упућиване на радове у Доњем граду, друге су обављале своје дужности у Горњем граду.

⁴⁰ М. Ценић, *нав. дело*, 64–65; П. Тодоровић, *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд 1991, 191–192.

затворских система могао бити примењен и у којој мери би он одговарао стварним циљевима српске казнене политике.⁴¹

Карактеристично је да реформа казних завода у Србији, попут многих других реформи покренутих у истом периоду, никада није изведена до краја. Треба имати у виду да су реформе, које су либерали гласно захтевали још док су били у опозицији режиму кнеза Михаила, биле део њихове шире политичке стратегије.⁴² Тек касније се испоставило да је реч о лукавом маневру, не и о озбиљном настојању либерала за реформама.⁴³ Током шездесетих година 19. века либерали су се ослањали на вешту, мање или више оштру критику власти, у циљу привлачења пажње шире јавности.⁴⁴ Та политика, међутим, сасвим је замрла по њиховом доласку на власт 1868. године. Тек тада се увидело да реформе нису биле суштинска и дугорочна намера намесничког режима, већ само начин да се власт што дуже очува. Разни реформски потези либерала били су заправо само привид да се режим озбиљно бави питањима од националног значаја.⁴⁵

Другачије се не може разумети вишегодишња политика либерала, која није донела стварне промене и суштинска побољшања. Стагнација је била приметна на свим важним пољима државне управе, од полицијских надлештава и образовних институција, до војне струке и правосуђа, укључујући ту и казнене заводе.⁴⁶ Уз све приче о реформама, та здања махом су остала онаква каква су и затечена пре 1868. године. Искази савременика, добро упућених у рад државних надлештава, попут Николе Крстића и Милана Милићевића, то потврђују.⁴⁷ Општи застој, а не реформе, последица су борбе за власт, а не покушаја усавршавања

⁴¹ *Србске новине*, бр. 134 (10. X 1868).

⁴² В. Јовановић, *Успомене*, прир. В. Крстић, Београд 1988, 179–180, 227–229; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 471–476.

⁴³ *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, прир. В. Крстић и Р. Љушић, Београд 1991, 17–19, 71–77; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 40, 43–45.

⁴⁴ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, прир. В. Христић, Београд 2006, 379, 383, 387, 403.

⁴⁵ Н. Крстић, *нав. дело*, II, 92; В. Јовановић, *Тајна полиција*, 116.

⁴⁶ Никола Крстић приметио је разочарано да „тамо где се закони извршу и не поштују, ту ће се бадава заводити нове институције, јер се ни те неће поштовати”. Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот*, III, прир. М. Јагодић, Београд 2006, 300.

⁴⁷ Такав је био случај и са реформама планираним на пољу просвете. Према ироничном коментару једног од главних учесника комисије за реформу школа, било је ту „речи тушта, а идеја мало”. М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, I, 59.

различитих установа. Очување власти био је једини циљ намесника који су се показали као вешти демагози и опортунисти, а не као успешни реформатори.⁴⁸

Формирање стручних комисија које су имале да реше неко важно питање, био је уједно и начин да се добије на времену. Режим притом није био у обавези да касније усвоји предлоге комисија, сачињених махом од чиновника одређене струке. Њихово мишљење представљало је само могући путоказ који, из финансијских или техничких разлога, најчешће није било могуће спровести у дело. Управо је такав случај и са извештајем комисије о реформи казних завода из 1868, а која је своје предлоге поднела већ током лета исте године.⁴⁹

План о реформи казног завода, изложен у *Србским новинама*, био је врло детаљан и компликован. Ипак, стиче се утисак извесне журбе и наглости, као да су министар правосуђа и његови сарадници били под јаким политичким притиском да се што пре покрене питање казнене реформе. Међутим, чини се да је редослед потеза био нелогичан, јер су одговори и решења понуђени чак и пре но што је било познато хоће ли таква реформа уопште бити изведена.⁵⁰ Скупштина из 1868. године једноставно је изнела своје захтеве пред намеснике, после чега је уследило формирање комисије која се дала на посао, без икаквих јасних упутстава и чврстих рокова.

Наиме, министар правде је укратко затражио од чланова комисије да одреде који би од постојећих затворских система био најподеснији за Србију. Да ли ће то бити усамљени, ћелијски систем затвора, где би сви робијаши били одвојени у засебне просторије, или би то могао бити заједнички – *салонски* систем, где робијаши спавају, хране се и раде заједно.⁵¹ Или ће то бити комбиновани систем, у коме робијаши спавају у засебним ћелијама, док дању раде у заједничким просторијама. Притом, Ценић је скренуо пажњу на још неколико важних ограничења.

Прво, да услед сталног пораста броја кажњеника може бити и преко 1.000 осуђеника на казну робије, као и до 400 осуђених на казну затвора. Потом, да робијашку популацију у Србији чине махом неписмени сељаци,

⁴⁸ Поједини искусни стручњаци били су врло разочарани таквим радом либерала и у свом огорчењу радо их називали – *чапкунаријом*, или обешечацима. Н. Крстић, *нав дело*, II, 89.

⁴⁹ Сличне комисије за реформу казних завода покретане су и током наредних година. Једна 1885, а друга 1897. године, али такође без опипљивих резултата.

⁵⁰ Нарочито, имајући у виду да није било познато на ком простору, и којим новцем, ће бити изграђен нов кажњенички завод.

⁵¹ Као што је то већ био случај у Топчидеру, од 1851. године.

дакле људи који осим земљорадње немају готово никаква друга практична знања, нити умеју да обављају какав занат.⁵² Најзад, он је напоменуо да у скорије време вероватно неће бити могуће наћи довољно новца за подизање нових казнених завода.⁵³

Суштина Ценићевог захтева састојала се у налажењу подесног казног система или каквог прелазног решења које би могло бити примењено у Кнежевини. Сама комисија није се превише удаљила од познатих решења и понудила је свега неколико могућности. Њен први предлог био је да се у Србији заведе систем ћелијског затвора, али унеколико модификован. Робијаша би били подељени у узрасне групе и класификовани према њиховој криминалној биографији. Код „најпоқваренијих осуђеника” био би заведен ћелијски затвор, у трајању од најмање 6 месеци, до највише 2 године. У том периоду они би били сасвим одвојени један од другог. За оне осуђенике који би показали да су се током боравка у ћелијском затвору поправили, било је предложено да ноћу спавају у засебним собама, а да дању раде у друштву, али „са забраном прекомерног говора”.⁵⁴ Као другу варијанту, комисија је предложила такозвани *Обурнски* модел затвора, који би робијашима наметнуо и обавезу потпуног ћутања.⁵⁵ Ту дисциплинску меру комисија је предложила само условно, додајући да би је било веома тешко спровести, имајући у виду познате навике српских робијаша.

Своје закључке комисија је припремила већ током августа 1868, док су примедбе и допуне министра Ценића уследиле каснијих месеци. Ценићев план такође је обиловао детаљима, који су представљали разраду већ изнетих решења. Како би сасвим развио сопствену идеју реформе, Ценић је предлагао да се у Србији подигне не један већ чак четири

⁵² Ценић је такође приметио да у Србији има врло мало стручњака, чак и самих чиновника, који би били у могућности да помогну даљи развој казног система.

⁵³ Занимљиво је да је један од министара правде у ранијим владама, Рајко Лешјанин, у осврту на питање апсанских завода изјавио да би и сума од 100.000 дуката била једва довољна да се те установе уреде како ваља. *Србске новине*, бр. 103 (27. VIII 1864).

⁵⁴ *Исто*, бр. 136 (15. X 1868).

⁵⁵ Обурнски модел затвора (по месту Обурн, у држави Њујорк) током двадесетих година 19. века основан је као затвор у коме је суштина казнене политике била потпуна забрана говора и наметање обавезе ћутања међу кажњеницима. Сами затвореници дању би радили заједно, док би ноћу били затварани у засебне ћелије. О. F. Lewis, *The Development of American Prisons and Prison Customs 1776–1845*, Albany 1922, 87–90; P. Klein, *Prison Methods in New York State*, New York 1920, 39, 390, 392.

нова казнена завода, од којих би један био централни, за све пунолетне мушкарце осуђене на робију. Притом, он је сматрао да те грађевине треба „на каквом узвишеном здравом и добром водом снабдееном месту подићи и при прављењу постарати се, да све собе осуђеничке и цела кућа добру промају има и да довољно светлости свуда буде”.⁵⁶

Најзанимљивији, а уједно и најкомпликованији део Ценићевог плана било је увођење система ћелијског затвора. За сва тешка кривична дела попут издајства, хотимичног убиства, разбојништва, опасне крађе или паљевине, као и за случајеве поврата, била би заведена ћелија у трајању од најмање 6 месеци. Она би била обавезна за све кажњенике, осим за сакате и слабе робијаше, као и за оне старије од 50 година. Главни циљ ћелијског затвора, према Ценићевим запажањима, није било савршено изоловање кажњеника. Напротив, ћелија је била неопходна само како би се спречило да се они „међусобно не кваре”.⁵⁷

Сви кажњеници били би одељени у три посебне класе, сходно њиховом владању и успеху који би показали у раду. „У I-ву најнижу класу долазе они, који су пре тога у ћелијама били.” Они раде, спавају и једу заједно, али са забраном међусобног разговора. „У овој класи, мора осуђеник најмање 6 месеци бити, и тек по истеку овог времена, ако се добро влада, премешта се у II. бољу класу.” (...) „У II. Класу долазе они који су одређено време у I. класи издржали, и у владању за сво време добри, а у раду и учењу прилежни били.”⁵⁸ Осим што спавају, раде и хране се заједно, кажњеницима II класе допуштено је и да међусобно разговарају, али без нарушавања затворских правила и дисциплине. У II класи сваки кажњеник мора провести најмање 12 месеци, „после чега прелази у III. најбољу класу”. Међутим, сваки кажњеник који озбиљно наруши дисциплину, могао је бити кажњен деградирањем у нижу класу робијаша.⁵⁹

Ценићева идеја да се са кажњеником поступа сходно његовој спремности да се потчини дисциплинском систему била је врло једноставна. Уколико би се после шестомесечног боравка у ћелији показало да се кажњеник заиста поправио, био би враћен у заједницу осталих кажњеника. Но, уколико његово понашање није задовољавајуће, кажњеник би био враћен у ћелију. Не само чувари, лекар и свештеник већ

⁵⁶ *Србске новине*, бр. 139 (22. X 1868).

⁵⁷ *Исто*, бр. 140 (24. X 1868).

⁵⁸ *Исто*, бр. 141 (25. X 1868).

⁵⁹ Награда за најприлежније и најпримерније робијаше, међутим, могла је бити додаток у пићу и дувану, као и увећање новчане дневнице. Међу посебне погодности спадало је и слање на послове изван самог Завода. *Србске новине*, бр. 141 (25. X 1868).

и други заводски службеници били би дужни да свакодневно бдију над владањем самих робијаша. Њихов задатак био је да коригују, надзиру и упућују кажњеника на правилан рад и на моралну поправку. Максимално време које је робијаш могао провести у тој врсти потпуно усамљеног затвора било је две године.⁶⁰

Сами кажњеници били би подељени у неколико посебних категорија, сходно њиховој криминалној прошлости и понашању унутар завода. Пре свега, према њиховој спремности да се уклопе у систем или да му се супротставе. Како су робијаша спадали у најмање дисциплинован део кажњеничке популације, Ценић је предвидео и неке додатне мере, уколико би се уобичајени ћелијски систем показао као недовољан. То су, између осталих, укор од стране управе, умањење хране на пола obroка у трајању од једног до пет дана, забрана посете од стране рођака, као и забрана пријема писама. Као посебно тешка казна спомиње се и смештање у мрачну ћелију, у трајању до два дана.⁶¹ Ценићев план реформисане робијашнице, који је требало применити у Србији, није био нарочито оригиналан нити нов. Напротив, била је то позајмица, развијена још у енглеским затворима средином 19. века. Тај систем био је познат као *ирски модел*, али и као *прогресивни* или *поступни* систем затвора.⁶²

Казнени механизам полазио је од најтежих санкција, ка постепеном али пажљиво контролисаном ублажавању дисциплинског режима. Кажњеник би током првих месеци самовања био сасвим „уacroћен”, са циљем да постепено буде враћен у заједницу.⁶³ Такозвани ирски модел био је већ примењиван у појединим затворима у суседству Кнежевине, попут Лепоглаве у Хрватској. Он је изазвао приличну радозналост код српских казнених стручњака, који су предлагали његово усвајање и у српским затворима. Привлачност прогресивног или поступног модела затвора била је у томе што би се тиме коначно раскинуло са већ застарелим и штетним

⁶⁰ Како су надлежни претпоставили, казна ћелијског затвора представљала би велико искушење за већину кажњеника. Имајући у виду навике просечног српског робијаша, две године ћелије био је максимум који се могао постићи у датим околностима. Посебно услед чињенице да је телесна казна била сасвим укинута крајем 1873. године.

⁶¹ *Србске новине*, бр. 145 (7. XI 1868).

⁶² Ирски систем, примењиван широм Британске империје од шездесетих година 19. века, био је познат и као Крофтонов систем, по његовом оснивачу Валтеру Крофтону. М. Carpenter, *Reformatory Prison Discipline*, London 1872, 8–10, 22–25; Р. Collins, *Dickens and Crime*, Indiana University Press 1994, 161, 168–169.

⁶³ М. Веснић, *Антрополошко-криминалистичка школа*, Отаџбина XVIII (1888) 355, 358–359, 564; М. Жујовић, *Нови казнени завод у Босни*, Бранич, бр. 1–2 (1888) 61.

механизмом заједничког затвора, какав је до тада постојао у Србији. Била је то основа Ценићевог предлога о реформи српских казних установа.

Но, уместо плана који је предвиђао усвајање целовитог система хелијског затвора, уследио је сасвим неочекиван обрт. Већ 12. октобра 1868. министар Ценић закључио је да ће ипак бити „целисходније” да се читава робијашка популација из Топчидера премести у простор Београдске тврђаве.⁶⁴ Уместо обимних реформи уследиле су тек скромне импровизације, које су коначно одредиле судбину централне робијашке установе у Србији. Било је то привремено решење, које је требало примењивати до подизања нових робијашница у Србији.

Насупрот плана о хелијском затвору, у Београдском казненом заводу ускоро је био примењен застарели концепт заједничког затвора, смештањем робијаша у већ постојеће казамате. Био је то оштар отклон од свих претходних планова, као и одустајање од свих предлога реформи које је понудио министар Ценић. Уместо да присуствује остварењу своје амбициозне замисли о реформи казних завода, Ђорђе Ценић је убрзо дао оставку на положај министра правде.⁶⁵

Уредбе о унутрашњем уређењу Београдског казног завода које су ускоро уследиле представљале су неопходну техничку допуну везану за организацију саме управе робијашког завода у београдским казаматима.⁶⁶ Значајне за разумевање организације самог казног система у Београдској тврђави, ове уредбе откривају и нешто друго. Оне указују да се у једном тренутку, нагло и сасвим неочекивано, одустало од читавог плана који је претходно био изложен у *Србским новинама*. Био је то заправо повратак на раније импровизације, везане за смештај робијаша у казамате Београдске тврђаве.

⁶⁴ *Живети у Београду*, IV, Београд 2006, 101.

⁶⁵ *Записници седница Министарског савета*, 58.

⁶⁶ Уредбе су се тичале и начина избора чувара, њихових дужности, функционисања затворске болнице, као и неких других административних питања. Уредбе о казним заводима издате су од стране министра правде Ђорђа Ценића између октобра 1868. и маја 1869. године. У њих спадају: *Правила о домаћем реду апсанског заведенија у Пожаревицу*, које је уједно важило и за Београдски казни завод. Затим, *Пропис о храни осуђеника*; *Дужности управитеља београдског апсанског заведења*; *Дужности рачуновође београдског апсанског заведења*; *Дужности свештеника београдског апсанског заведенија*; *Прописи дужности апсанције*; *Правила по којима ће се управљати у болници казнителног завода у Београду*; *о Управи каз.[неног] заведења у Београду*; *Правила за чуваре у казнителном београдском заводу. Казнени законик и казнени поступак судски*, 533–636.

Био је то и прећутни пристанак на идеју заједничког затвора, који су саме власти још раније осудиле као штетну и сасвим неподесну. Према тврђењу првог управника новог казног завода у Београду Милана Дамјановића, коришћење казамата требало је да буде само привремено решење, док се не прикупи довољно средстава за подизање једног новог, модерно уређеног казног завода.⁶⁷ Међутим, ускоро је дошло и до потпуног застоја на пољу реформе казнене политике, док су друга, политички актуелнија питања, окупирали пажњу званичника.

Остаје чињеница да би затворски систем у коме би робијаша били потпуно одвојени у ћелијама био финансијски изузетно скупо решење. Оно би захтевало да се нови завод подигне из темеља, као и да број ћелија буде знатан. Имајући у виду мањак новчаних средстава којима су српске власти располагале, био би то несвакидашњи и мало вероватан потез. Само изградња новог затвора са ћелијама коштала би приближно 100.000 дуката.⁶⁸ Извесно је да би и политички било сасвим неупутно инсистирати на тако скупом подухвату, нарочито имајући у виду жалосне услове какви су владали не само по касарнама, полицијским надлештвима и затворима, већ и по школама и болницама Кнежевине Србије.⁶⁹

Неуспео покушај реформе казних институција 1868. године, као и доцније смештање робијаша у казамате Београдске тврђаве, били су половично и изнуђено решење. Била је то и својеврсна парадигма начина на који је либералско намесништво приступало актуелним проблемима. Уколико нису могли да реше неко питање, они су тежили постизању извесног, макар и привидног успеха. Уместо да уложи средства у изградњу нових затвора, режим се задовољио смештањем кажњеника у Београдску тврђаву. Био је то начин да се уз минимална улагања постигне макар привидан успех, а јавност увери како се истрајно ради на важним државним пројектима.⁷⁰

⁶⁷ *Србске новине*, бр. 58 (15. III 1883).

⁶⁸ Према речима судије Николе Крстића: „Тај трошак ми не можемо поднети.” Н. Крстић, *нав. дело*, II, 69.

⁶⁹ Оштра критика власти која „награђује” злочинце тако што им гради нове и комфорне затворе, а запоставља обичног грађанина, свакако не би изостала. То је политички аспект питања реформе казних завода, који свакако није требало потцењивати. Отпор умекшавању казнене политике, као омиљени аргумент појединих народних посланика, био је познат још током седамдесетих година 19. века. М. Грубач, *нав. дело*, 138–144.

⁷⁰ Сумирајући средином 1871. резултате намесничке политике, Никола Крстић цинично је приметио како је „злим плодом уродила комедија, коју је влада хтела да игра са либерализмом”. Н. Крстић, *нав. дело*, II, 165.

Дилема око избора ћелијског или заједничког система затвора ни у наредном периоду није сасвим разрешена. Ширење криминалне идеологије, деморалисање млађих кажњеника, као и њихово подлагање утицајима искусних робијаша, говорило је о потреби потпуне сепарације кажњеника. С друге стране, увођење ћелијског система није било само важно финансијско, већ и осетљиво политичко питање. Нехуманост ћелијског затвора, као и ментални поремећаји које је такав затворски режим неретко изазивао, били су познати српским стручњацима за казнено право. Угрожавање здравља робијаша није било у интересу државе. Последице дужевременог боравка у ћелији представљале су и својеврсно политичко питање, које је могло да увећа непопуларност читавог режима.

Ћелијски затвор не само што је био противан навикама српских робијаша већ би захтевао и завођење опсежних дисциплинских мера, које у Србији није било могуће спровести. Нежељене последице које је ћелија изазивала, биле су приметне и у многим европским и америчким затворима. Другим речима, уколико је ћелијски систем био могуће решење, он је у исто време представљао и велико искушење, које је могло да се јави као озбиљан проблем за саму управу. Не без разлога, надлежни су упорно избегавали примену ћелијског система и годинама одлагали време његове примене. Ћелија, као начин поправке кажњеника, остала је противречно питање не само за комисију из 1868. већ и за неколицину домаћих стручњака чија су мишљења била подељена.⁷¹

Један од првих чланака посвећен том питању био је краћи напис под сугестивним насловом – „Против усамљеног ћелијског затвора.” Објављен на страницама *Полицијског гласника*, он је говорио о *варварству* ћелијског затвора и о пустоши коју он изазива.⁷² Насупрот томе, поједини стручњаци здушно су се залагали за што хитније увођење система усамљеног затвора,

⁷¹ Занимљива полемика о различитим штетним или корисним одликама ћелијског затвора вођена је током првих година 20. века на страницама *Полицијског гласника* и *Бранича*.

⁷² Иако се радило о краћем преводу, не и о оригиналном научном раду, аутор је скренуо пажњу на нека врло занимљива питања. Наиме, шта радити са оним кажњеником кад изађе из тамнице и који је, „услед дуге навике и средњовековне дресуре, постао тип малог занатлије, који ради код своје куће, за своје личне потребе, који ради занат који је у својој основи туђ потребама крупне индустрије”. (...) „Дуг усамљен затвор одузима затвореноме иницијативу и енергију које ће му бити потребне после ослобођења. Таквим начином безусловно се одузима могућност затвореноме, да пошто се ослободи затвора заузме пређашње место у друштву. Отуда потиче и опасност од нових престапа и рецидива.” *Полицијски гласник*, бр. 6 (1903) 44.

уз тврдњу да без увођења ћелија српски казни систем никада неће кренути ка успешним реформама.⁷³

Већина је ипак била много опрезнија, сматрајући да је тај начин кажњавања криваца много оштрији но што би се то на први поглед могло закључити. У том смислу, врло је значајан реферат о могућој реформи казних завода из 1885. године.⁷⁴ Комисија је, између осталог, установила да постојећи казни систем не одговара савременим назорима, да је застарео, као и да се „многи са робије враћа покваренији, но што је на ову дошао”, нарочито услед погубног дејства заједничког затвора, какав је постојао у казаматима Београдске тврђаве. Коначан закључак комисије био је да „ваља изнаћи неко строже и снажније средство. Познато је да је то ћелија. Ћелијски затвор може да учини оно, што заједнички затвор пооштрен оковима није могао учинити. Ћелија може да сломије и најодлучније и најјогунастије карактере. Код овакових, дејство ћелије опажа се тек после дужег времена. Обичне кривце, ћелија може много брже да поврати путу добра. Но ћелијски затвор, примењен на дуже време, има ту хрђаву страну, да га осуђеници не могу издржати. И физичка и душевна побољевања врло су лако могућа”.⁷⁵

Чињеница је да су и чланови комисије из 1885. били свесни штетних последица које је масовна употреба ћелијског система могла изазвати. Коначни закључак комисије био је да иако је ћелијски систем већ примењен у многим европским државама, „за наше прилике и наш народ овакав се казни систем неби могао препоручити”. Нарочито је указано на неспојивост тог система са већ уобичајеном праксом и наравима самих српских робијаша.

Јер „баш што су наши робијаша највећим делом сељаци, а сви необразовани људи, њих би значило са[x]ранити, кад би их у ћелијски затвор на дуже време метнули. Необразованом човеку врло је тешко и не могуће остати дуже време у самоћи. Поред рада који би он ту могао добити, он неби имао ничим да занима свој дух. Но ако се ћелија неби смела код нас препоручити као стални систем, за примену казне лишења слободе, то не значи да би у новом казном заводу њу сасвим требало избегавати. Ћелија се и у садањим нашим казним заводима примењује као дисциплинска казна, и може трајати до месец дана”.⁷⁶

⁷³ АС, МП, 1908, XXX–25.

⁷⁴ У његовој изради учествовало је неколико признатих стручњака за казно право, међу њима и Миленко Жујовић, који се током осамдесетих година 19. века упорно бавио питањем реформе казних завода.

⁷⁵ АС, МП, 1908, XXX–27.

⁷⁶ Исто.

Према закључку саме комисије, речено је да би усамљену ћелију требало комбиновати са заједничким системом затвора, „тако да осуђеници ноћивају у ћелији, а преко дан да заједно раде за које време да морају ћутати”. Парадоксално, али био је то повратак на идеју која је већ била изложена програмом реформи министра Ценића из 1868. године, а потом одбачена. Тако је питање употребе ћелијског затвора и у наредном периоду остало спорно за многе српске казнене стручњаке.⁷⁷ Својеврстан отпор увођењу оштрих дисциплинских казни, које су према мишљењу стручњака ишле против нарави српских кажњеника, веома је занимљив детаљ. Та необична скрупулозност сасвим одудара од уобичајених казnenих политика које су постојале у многим другим земљама. Тамошњи затворски режими спровођени су много суровије, не марећи ни најмање за криминалце и њихова осећања.

Различите казнене технике, спровођене крајем 19. века, корисне су за разумевање стања у српским затворима у истом периоду. Казна усамљеног ћелијског затвора била је у појединим европским затворима доведена до крајности. Тамо је чак постојала и обавеза сталног ношења нарочите маске, која би спречавала визуелни контакт и комуникацију међу робијашима.⁷⁸ Тако сурове мере никада нису биле примењене над српским робијашима. Чак и почетком 20. века, Србија је спадала у групу земаља у којима је заједнички затвор остао основ читаве казнене политике.

Уместо модернизације сопствених казnenих установа, Београдски казnenи завод се ослањао на једноставан систем *дисциплинских ћелија*, као врсту нарочито оштре казне. Један од стручњака за казнено право који је посетио робијашнице у Србији имао је жестоке замерке на ту врсту казне. Пре свега, на нехигијенске услове који су владали у тим мрачним собицима. Из личног искуства, он се уверио у следеће: „казамати су у Београду препуни; они немају довољног ваздушног простора, нису осветљени, немају вентилације.”⁷⁹ У наставку реферата упућеног министру правде, он је додао да је заиста „бедно стање тамошњих дисциплинских ћелија које немају на човека 1–50 кубног метра ваздуха, у којима је немогућ приступ свежем ваздуху, где је атмосфера упркос свим хигијенским захтевима, окружена мијазмама и смрадом, а где смо ми нашли осуђенике, који до 30 дана у овим просторима морају да пробаве”.⁸⁰

⁷⁷ То је уосталом било и мишљење комисије из 1885. која је припремала реформу казnenих завода.

⁷⁸ L. Meriwether, *Afloat and ashore on the Mediterranean*, New York 1892, 37–40.

⁷⁹ АС, МП, 1908, XXX–28.

⁸⁰ Он је сматрао да је нужно да локални инжењер хитно прегледа те јазбине и да се потом „начини вентилација у дисциплинским ћелијама београдских казамата,

Дисциплинске ћелије у Београдском казном заводу детаљно је описао и Мита Ценић, који је и сам неколико година провео у казаматима Београдске тврђаве.⁸¹ „То не беху ћелије, што се обично ћелијама зове, већ то беху рупе од толиког простора колико би могао осредњи човек лећи, па да нигде не мрда. Ту му је, на тој узини, стајао шафолј где је свршавао своју нужду, ту му је стајала порција леба и воде, ту све; влага је у њима била тако велика, да је капала вода из зидова; а вентилације готово није ни било, јер саме су те ћелије биле саграђене у једном казамату без светлости, а крај тога оне су имале, уместо прозора само један отворчић за три прста ширине и за једну циглу ширине над вратима. Уместо постеле и покривача служило је по једно све изрешетано ћебе, испуњено влагом и вашима.”⁸²

Занимљиво је, међутим, да усамљени ћелијски затвор и затвор у мрачној ћелији, какав је постојао у Београду, није била јединствена нити изузетна појава. Затвор у обичној или мрачној ћелији био је уобичајени начин кажњавања и у многим европским и америчким затворима током 19. века. Дисциплинске ћелије, какве помиње и Ценић, веома подсећају на систем који је постојао и у Сједињеним Америчким Државама. У затвору у Канзасу, рецимо, сви озбиљнији дисциплински прекршаји решавани су смештањем кажњеника у тамницу.⁸³

Београдски казни завод ни у каснијим деценијама није представљао пример добро уређене робижашнице. Посетиоци казног завода у Београду приметили су и да неорганизованост, нерад и недисциплина представљају његове основне одлике. Један од њих кратко је прокоментарисао да тамо чаме „у најодвратнијој мешавини и у најпотпунијем нераду, две трећине

у Топчидеру и Пожаревцу, што је уосталим могуће; да се подигне нужник за људе на место данашње сасвим отворене рупе, која за то служи и која не одговара санитарским захтевима”. АС, МП, 1908, XXX–28.

⁸¹ Према његовом сведочењу, оне су биле изграђене у доба Првог српско-турског рата 1876. године.

⁸² М. Жујовић, *Поглед на стање наших казних завода за 1883–1884–1885. год.*, Бранич, бр. 2 (1887) 160; М. Ценић, *нав. дело*, 81.

⁸³ Без светлости и загушљиве, те мрачне ћелије биле су и без намештаја, а кажњеници су могли да се одмарају само лежећи на хладном каменом поду. Затвореник је током боравка у ћелији био дужан да скине капут, капу и ципеле, а његов дневни оброк сводио се на хлеб и воду. Време проведено у тим мрачним ћелијама могло је трајати од осам до десет дана. Овај вид казне био је нарочито тежак током зимских месеци, при леденим температурама, али и лети, када су кажњеници били излагани екстремној топлоти. J. N. Reynolds, *The Twin Hells*, Chicago 1890, 90–95.

од 1.170 осуђеника због злочинства”.⁸⁴ Уместо строге дисциплине и усамљених ћелија, типичних за већину европских држава, у Србији је владао колективни смештај и својеврсни затворенички егалитаризам, типичан за многе неререформисане затворске институције широм Балкана.⁸⁵

Измешаност и близак контакт међу самим кажњеницима јесу кључне одлике тих застарелих казних институција крајем 19. и почетком 20. века. Како је тврдио стручњак за казнено право Миленко Жујовић: „Систем издржавања казне лишења слободе, код нас је систем заједничког затвора. И осуђени на робију и осуђени на затвор, издржавају казну у заједници. Без икаква устежања може се рећи, да нема ни помена о некој класификацији осуђеника.” (...) „Све зграде, намењене за осуђенике, обично су препуне. Врло често у појединим собама има толико људи, да су једва смештени. А под таквим условима немогуће би било и помишљати на неку класификацију осуђеника.”⁸⁶

Заједнички затвори и робијашнице у Србији опстали су и током каснијих деценија. Упркос свим slabим странама и немогућности пуне контроле кажњеника, са становишта саме управе они су били много једноставнији. Реч је о технолошким предностима тог једноставног система, које су потисле идеју о суштинским реформама.

Иако се још 1868. године одустало од планиране реформе казних завода, полемика везана за сам ћелијски систем настављена је и почетком 20. века. Према пројекту новог српског казног завода из 1910, било је предвиђено да ће се казна робије издржавати према прогресивном систему. Прва три месеца у ћелији, а остало време у заједничком затвору.⁸⁷ Читава полемика око увођења ћелијског затвора окончана је тек средином 1914. године, када се Београдски казни завод изненада нашао под ударом разорне аустријске артиљерије. Управа Завода била је принуђена да хитно евакуише робијаше из Београдске тврђаве.⁸⁸

⁸⁴ АС, МП, 1908, XXX–26.

⁸⁵ В. Трбић, *Мемоари*, I, Београд 1996, 69–62.

⁸⁶ М. Жујовић, *нав. дело*, 64–65.

⁸⁷ *Дело*, LV (1910) 124–131.

⁸⁸ АС, МП, XXXV–121, 1914.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Живети у Београду*, IV, Београд 2006. [*Živeti u Beogradu*, IV, Beograd 2006]
- Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877. [*Životopis Maksima Evgenovića*, Budimpešta 1877]
- Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Г. Шкеровић, Београд 1952. [*Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898*, prir. G. Škerović, Beograd 1952]
- Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, XXX, Београд 1877. [*Zbornik zakona i uredaba u Knjažestvu Srbiji*, XXX, Beograd 1877]
- Јовановић В., *Успомене*, прир. В. Крестић, Београд 1988. [*Jovanović V., Uspomene*, prir. V. Krestić, Beograd 1988]
- Казнени законик и казнени поступак судски*, Београд 1880. [*Kazneni zakonik i kazneni postupak sudski*, Beograd 1880]
- Календар са шематизмом Књажества Србије*, Београд 1869. [*Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije*, Beograd 1869]
- Календар са шематизмом Књажества Србије*, Београд 1871. [*Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije*, Beograd 1871]
- Крстић Н., *Дневник, Јавни живот*, II, прир. М. Јагодић, Београд 2006. [*Krstić N., Dnevnik, Javni život*, II, prir. M. Jagodić, Beograd 2006]
- Крстић Н., *Дневник, Јавни живот*, III, прир. М. Јагодић, Београд 2006. [*Krstić N., Dnevnik, Javni život*, III, prir. M. Jagodić, Beograd 2006]
- Милићевић М. Ђ., *Дневник*, I, прир. П. Крестић, Београд 2011. [*Milićević M. Đ., Dnevnik*, I, prir. P. Krestić, Beograd 2011]
- Милошевић Р., *Тимочка буна 1883. године*, Београд 1923. [*Milošević R., Timočka buna 1883. godine*, Beograd 1923]
- Недељковић М., Станковић М., *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, Крагујевац–Топола 1988. [*Nedeljković M., Stanković M., Delovodni protokol Karađorđa Petrovića*, Kraгујevac–Topola 1988]
- Никетић Г., *Казнени законик и кривични судски поступак*, Београд 1924. [*Niketić G., Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, Beograd 1924]
- Николић А., *Биографија верно својом руком написана*, Београд 2002. [*Nikolić A., Biografija верно svoјom rukom napisana*, Beograd 2002]
- Николић Д., *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш 1991. [*Nikolić D., Krivični zakonik Kneževine Srbije*, Niš 1991]
- Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, прир. В. Крестић и Р. Љушић, Београд 1991. [*Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, prir. V. Krestić i R. Ljušić, Beograd 1991]
- Тодоровић П., *Крвава година*, прир. Ј. Перовић, Београд 1991. [*Todorović P., Krvava godina*, prir. L. Perović, Beograd 1991]
- Трбић В., *Мемоари*, I, Београд 1996. [*Trbić V., Memoari*, I, Beograd 1996]

Христић Н., *Мемоари 1840–1862*, прир. В. Христић, Београд 2006. [Hristić N., *Мемоари 1840–1862*, прир. В. Hristić, Beograd 2006]

Ценић М., *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983. [Cenić M., *Ispod zemlje ili moja tamnovaња*, Beograd 1983]

Литература – Secondary Works

Klein P., *Prison Methods in New York State*, New York 1920.

Lewis O. F., *The Development of American Prisons and Prison Customs 1776–1845*, Albany 1922.

Meriwether L., *Afloat and ashore on the Mediterranean*, New York 1892.

Reynolds J. N., *The Twin Hells*, Chicago 1890.

Carpenter M., *Reformatory Prison Discipline*, London 1872.

Collins P., *Dickens and Crime*, Indiana University Press 1994.

Арсенијевић Баталака Ј., *Историја српског устанка*, I, Београд 1898. [Arseniјеvić Batalака L., *Istorija srpskog ustanka*, I, Beograd 1898]

Веснић М., *Антрополошко-криминалистичка школа*, Отаџбина XVIII (1888). [Vesnić M., *Antropološko-kriminalistička škola*, Otadžbina XVIII (1888)]

Владисављевић С., *О почецима уређивања Топчидера у излетничку и парк шуму*, Годишњак града Београда XXXVI (1989). [Vladislavljević S., *O počecima uređivanja Topčidera u izletničku i park šumu*, Godišnjak grada Beograda XXXVI (1989)]

Вучо Н., *Топчидерска економија 1851–1928*, Годишњак града Београда XXVIII (1981). [Vučo N., *Topčiderska ekonomija 1851–1928*, Godišnjak grada Beograda XXVIII (1981)]

Грубач М., *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004. [Grubač M., *Telesna kazna u Srbiji 1804–1873*, Beograd 2004]

Жујовић М., *Поглед на стање наших казних завода за 1883–1884–1885. год.*, Бранич, бр. 2 (1887). [Žujović M., *Pogled na stanje naših kaznenih zavoda za 1883–1884–1885. god.*, Branič, br. 2 (1887)]

Жујовић М., *Нови казнен завод у Босни*, Бранич, бр. 1–2 (1888). [Žujović M., *Novi kazneni zavod u Bosni*, Branič, br. 1–2 (1888)]

Јанковић И., *Арсеници суда Окружја београдског 1837–1841*, Српске студије 6 (2015) [Janковић I., *Arsenici suda Okružja beogradskog 1837–1841*, Srpske studije 6 (2015)]

Јовановић В., *Тajна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012. [Jovanović V., *Tajna policija Kneževine Srbije*, Beograd 2012]

Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd 1990]

Јовановић С., *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990. [Jovanović S., *Ustavobranitelji i njihova vlada*, Beograd 1990]

Каниц Ф., *Србија земља и становништво*, I, Београд 1987. [Kanic F., *Srbija zemlja i stanovništvo*, I, Beograd 1987]

Караџић В., *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867. [Karadžić V., *Život i običaji naroda srpskoga*, Beč 1867]

Мирковић З., *Казна лишења слободe у Србији 1804–1860. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2013). [Mirković Z., *Kazna lišenja slobode u Srbiji 1804–1860. godine*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 1 (2013)]

Мирковић З., *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860*, Београд 2013. [Mirković Z., *Smrtna kazna i kazna trčanja kroz šibe u Srbiji 1804–1860*, Beograd 2013]

- Никић Љ., *Дамије у Београду*, Годишњак града Београда, V, 1958. [Nikić Lj., *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, V, 1958]
- Никић Љ., *Ко је аутор плана Београда из средине XIX века*, Годишњак града Београда VII (1960). [Nikić Lj., *Ko je autor plana Beograda iz sredine XIX veka*, Godišnjak grada Beograda VII (1960)]
- Поповић М., *Београдска тврђава*, Београд 2006. [Popović M., *Beogradska tvrđava*, Beograd 2006]
- Поповић М., *Београдска Видин капија*, Наслеђе 14 (2013). [Popović M., *Beogradska Vidin kapija*, Nasleđe 14 (2013)]
- Поповић М., *Пројекти Николе Доксата де Мореза за реконструкцију београдских утврђења 1723–1725*, Годишњак града Београда XXX (1983). [Popović M., *Projekti Nikole Doksata de Moreza za rekonstrukciju beogradskih utvrđenja 1723–1725*, Godišnjak grada Beograda XXX (1983)]

Vladimir Jovanović

ORIGINS OF THE BELGRADE PENITENTIARY INSTITUTION

Summary

The history of the Serbian penal system is closely connected with the question of Criminal Law enforcement and management of convicted individuals. The ordinary way to deal with the most notorious Serbian criminals (if not to simply place them before the firing squad) was to put them in chains and send them to serve prolonged sentences in some of the few convict facilities of the 19th century. The only problem with that solution was a serious shortage of space, needed to accommodate a surge of new convicts in the second half of the 19th century.

Known for its capability to find a flexible solution, Serbian authorities at the time of the Regency were sometimes prone to exploit even old medieval forts, instead of using vast sums of money to deal with the same problem. Founded in late 1868, the Belgrade Penitentiary Institution was the most unusual among the state prisons. Also, it was the most populated prison centre for convicted criminals in the Principality of Serbia. It was based in the centre of the oldest city fortress, not far from the state borders and in the closest proximity of the civilian quarters. Almost one thousand of the hardest convict were placed under its roof. Curiously enough, those convicts were not kept in well-organised prison premises or even cells. Instead, they were simply crammed in the old parts of the Belgrade fort, in a place specifically known as *casemates*. There, they could be kept in large joint prison chambers, with no regard to their previous conviction, age or personal criminal biographies.

The main reason for upholding this unusual solution was the lack of modern prison capacities and, of course, financial reasons. However, the political pressure to find a safe place to isolate the ever-larger convict community was the main reason to use this old and dark fortress dungeon in future years. For almost five decades it was the only convenient place, spacious enough to place vast numbers of proved criminals, most of whom were murderers, robbers, thieves and brigands.

Nonetheless, it was obvious that this solution had many unfortunate shortcomings. Tuberculosis, typhoid fever and other contagious diseases went hand in hand with numerous infectious influences among prisoners. Those disadvantages became even more frequent due to the very architectural position

of the *casemates*. The lack of strict disciplinary measures enabled an easy and frequent pass of criminal knowledge among the inmates, and led to numerous cases of recidivism. Needless to say, this old-fashioned type of congregate prison was abandoned a long time ago, in most of the modern European states. Unfortunately enough, the case of Serbian prisons was quite the opposite. Several official reform efforts to improve the prison system were rejected, one after another, in the course of several decades. Being too expensive and too complicated for the government to give its approval and to institute them, *casemates* of the Belgrade fortress were in use for almost half a century, until the very beginning of the First World War. They were the main reason for the outburst of criminal ideology by the end of the 19th and first decades of the 20th century Serbia.

Keywords: imprisonment, Criminal Code, Topčider, Belgrade fortress, cell system, reform, casemates.

Чланак примљен: 14. 03. 2019.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 06. 2019.